

## **31-§. Sharqiy Osiyo xalqlari**

Osiyo qit'asining eng ko'p sonli xalqlari sharqiy qismida joylashgan. Juda keng hududni egallagan bu mintaqaga Xitoy, Mo'g'uliston, Koreya va Yaponiya davlatlari kiradi.

Mintaqaning tabiatи va iqlimi rang-barang bo'lib, turli xo'jalik-madaniy tiplarning shakllanishiga sabab bo'lgan. Shimoliy qismi Sibirdagi qahraton sovuqli kontinental iqlimdan janubiy issiq tropik sohillargacha cho'zilgan bu katta hududda juda boy o'simlik va hayvonot dunyosi mavjud. Bepoyon qumlik, sahro va dashtlar, sovuq iqlimli tog'li va noyob vodiylarga ega. Markaziy qismi ham maxsus etnogeografik viloyatni tashkil qiladi. Bu yerda qadimiy davrlardan ural-oltoy til oilasiga oid mo'g'ullar va turkiy xalqlar (Sinszyan aholisi), xitoy-tibet tillaridagi tibetliklar va dunganlar yashaydi. Sharqiy Osiyo aholisi, asosan, xitoy-tibet til oilasiga oid, yaponlar va koreyslar o'ziga xos til turkumini tashkil qiladi, qolgan mayda etnik guruhlar monkxmer, tay va boshqa til oilalarining vakillari. Antropologik jihatdan butun Sharqiy Osiyo xalqlari katta mongoloid irqning ayrim shahobchalariga oid.

### **31. 1. Xitoy va xitoy xalqi**

Xitoy Xalq Respublikasi (xitoycha Shjanxua jenmin gunxego), XXR – Sharqiy Osiyoda joylashgan davlat. Dunyoda aholisi eng ko'p va maydoni jihatidan eng yirik davlatlardan biri. Sharqda Tinch okeanning Sariq, Sharqiy Xitoy va Janubiy Xitoy dengizlari bilan o'ralgan. Maydoni 9,6 mln. km<sup>2</sup>. Aholisi 1 mlrd. 300

mln. 750 ming kishi (2010). Poytaxti – Pekin shahri. Ma'muriy jihatdan 23 ta provinsiya (Xitoy Tay-peyi ham shu hisobga kiradi), 5 ta muxtor rayon va markazga bo'ysinuvchi 4 ta shahar (Pekin, Shanxay, Tyanszin, Shunsin)ga bo'linadi.

Xitoy – ko'p millatli davlat bo'lib, mamlakat aholisining 95 foizini xitoylar, qolgan qismini turli til gruh va oilalarga mansub bo'lgan 56 ta xalqlar tashkil qiladi. Xitoylarning ko'pi mamlakatning sharqiy qismida yashaydi. Xueylar (7 mln. ga yaqin) ham xitoy tilida so'zlashadi. Xitoyning shimoli-g'arbida turkiy tillar guruhiga kiruvchi xalqlar – uyg'urlar, qozoqlar, qirg'izlar, salorlar va boshqa xalqlar, shimoliy va shimoli-sharqidagi dasht va chala cho'llarda mongoloid guruhiga kiruvchi xalqlardan mongollar, dunganlar, tular, shimoli-sharqida tungus-manjur xalqlari, g'arbi (Tibet) va janubi-g'arbida tibet-birma xalqlari, janubda tai tillarida so'zlashuvchi xalqlar yashaydi. Sinszyanning janubi-g'arbida Pomir tojiklari ham bor.

Xitoy xalqining etnogenezi va etnik tarixi nihoyatda qadimiy boy tarixga ega bo'lishi bilan birga murakkab hisoblanadi. Chunki mazkur xalq turli etnik va etnografik guruhlardan tashkil topgan. Xitoylarning qadim ajdodlari Xuanxe daryosi bo'ylarida yashagan, deb faraz qilinadi. Keyingi yillarda o'tkazilgan antropologik, tarixiy-arxeologik tadqiqotlar va etnolingvistik ma'lumotlar Sharqiy Osiyo xalqlarining shakllanish tarixini umumiylashtirish qilishga imkon beradi. Miloddan avvalgi V – IV mingyillikkarda Sharqiy Osiyoda bir necha neolitik madaniy markazlar paydo bo'lgan. Hozirgi Xitoyning sharqiy sohillari (Szansu va Shjeszan provinsiyalari)da kashf etilgan Sinlyangan madaniyati keyinchalik «sharqiy» nomli etnoslarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan. O'sha

davrlarda Xuanxe daryosining bosh shoxobchasi Veyxe vodiysida mashhur Yanshao neolitik dehqonchilik madaniyati paydo bo'lib, xitoy xalqining eng qadimiy ajdodlari, bir qismi esa tibet-birma etnoslarining shakllanishiga sabab bo'lgan. Yanshaoliklar daryo sohillarida yarim yerto'lalarda va ustunlarga o'rnatilgan sinch uylarda yashab, dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanganlar.

III mingyilliklarda sharqiy osiyoliklar O'rta Xitoy tekisliklarida yashovchi janubiy qabilalar bilan aralashib ilk Xitoy tiliga asos solingan. Keyingi ming yillikda qadimiy xitoy qabilalari – sya va shan (in)lar yirik qabilaviy ittifoqlar tuzib dastlabki sinfiy jamiyatlar negizidagi ilk davlatlar (eng kuchligi shan, keyin chjou)ni yaratgan. Ular qo'shni turli irqdagi etnik guruhlar bilan yaqin aloqada bo'lganlar. Shan davrida ieroglyph tipida yozuv paydo bo'lgan, uning jez idishlari va folbinlar fol ochadigan maxsus suyaklar (folbin suyaklari)ga yozilgan namunalari bizgacha yetib kelgan. Keyinchalik bu yozuv qo'shni Koreya va Yaponiyaga tarqalgan.

Xuanxe vodiysining o'rta qismida taxminan 6 ming yil avval xitoy etnosining asosi va mahalliy Sharqiy Osiyo sivilizatsiyasi shakllana boshlagan. Aynan bu davrdan xitoylar (xan)ning dastlabki etnik jamoasi asosi va dehqonchilik madaniyati shakllangan. Bu holat mahalliy an'anaviy dehqonchilik madaniyati shakllanishiga asos bo'lgan.

Xitoyning shimoliy va shimoli-g'arbiy rayonlari-dagi quriq kontinental iqlim o'ziga xos subregionda chorvador ko'chmanchi madaniyat shakllanishiga asos bo'lgan.

Mamlakatning deyarli barcha aholisi mongoloid irqining Tinch okeani shoxiga mansub hisoblanadi. Biroq agar janubiy qismda joylashgan Janubiy Osiyo

kichik irqiga kirsa, shimoliy qismida yashovchi aholi esa Uzoq Sharq tarmog‘iga kiradi. XXRning markaziy va qisman shimoliy provinsiyalari orasida nisbatan ko‘p qorishuvni kuzatish mumkin. Mazkur mintaqada mo‘g‘uliy elementlar aks etgan – burni turtib chiqqan, qisqa yuzli xitoy tipi tarqalgan.

Xitoyning sharqi va janubiy qismida aholi birmuncha zich joylashgan bo‘lib, ayrim rayonlarda 1 km<sup>2</sup> ga ming kishidan ortiq aholi to‘g‘ri keladi.

Mil. avv. I mingyillikning boshlariga kelib O‘rta Xitoy tekisliklarida uzoq vaqt davom etgan qadimgi xitoy etnosining shakllanish jarayoni tugaydi va ular o‘zlarini «xuasya», deb atay boshlaydi. Qadimiy xitoylar etnik birligining paydo bo‘lishi o‘scha davrlarda Xuanxe va Yanszi daryolari vohalaridagi davlatlarning birlashishiga dastlabki turtki berdi. Oqibatda miloddan avvalgi III asrlarga kelib markazlashgan Sin va Xan imperiyalari yuzaga kelgan. Janubiy Xitoyda qadimdan har xil qabilalar yashagan. Miloddan avvalgi davrning so‘nggi asrlarida xitoylar janubga harakat qilib, mahalliy qabilalarni asta-sekin xitoylashtiradi.

So‘nggi 20 yil ichida Taklamakon cho‘li atrofida 5 – 6 mingyillik tarixga ega bo‘lgan jasadlar, mato bo‘laklari, sopol idish va boshqa ashyolarning topilganligi Xitoyning g‘arbiy hududida ham nihoyatda qadimgi madaniyat bo‘lganligidan dalolat beradi.

XX asr o‘rtalaridan boshlab Xitoy jadal tarzda industrializatsiyalashdi. Shunga qaramay qishloqlarda yashovchi aholining kompakt holda joylashuvi va ularning nufusini yuqori bo‘lishi ming yillarda rivojlanib taraqqiy etib kelgan etnik an’analarning, yoki ayrim mutaxassislar aytganidek, xitoy *superetnosi* madaniyati barqaror davom etishiga sharoit yaratgan.

Xitoy etnosining konsolidatsiyasiga xanlarning turli xan bo‘lmagan etnik guruqlar bilan o‘zaro etnoslararo aloqalari asos bo‘lgan. Bu o‘rinda shuni ham unitmaslik lozimki, Xitoyni 2 marta (XIII asrda mo‘g‘ullar va XVII asrda manjurlar) bosib olishgan, XX asrning birinchi yarmida xitoyliklar yapon intervensiyasiga duchor bo‘lgan.

Xitoy xalqining birligi faqat til va hududiy umumiyligidagina aks etgan. Biroq muomalada xitoy tilida fonetik va leksik tarkibiga ko‘ra farqlanuvchi ko‘plab lokal dialektlar uchraydi. Chunonchi, janubda yashovchi xitoylar ko‘p hollarda shimolliklar tilini yomon tushunishadi va hatto ayrim hollarda umuman tushunishmaydi. Lekin yozma til qat’iy bir xildagi ierogliflardan tashkil topgan sintaksis asosida qurilganligi mamlakatning barcha hududlarida yashovchi aholi uchun birday tushunarli bo‘lishga imkon yaratgan.

An’anaviy xitoy aholisi *to‘rtta asosiy ijtimoiy guruhlarga* bo‘linadi. Bu *amaldorlar* (hukmdorlar, zodagon, aslzodalar) bo‘lib, mamlakat ichidagi siyosiy va ma’muriy boshqaruvni nazorat qilgan. Amaldorlar o‘zlarining xizmat faoliyatlari davomida bir provinsiyadan ikkinchi provinsiyaga ko‘chib yashashlari mumkin bo‘lgan.

Aholi ijtimoiy qatlaming asosiy qismi (90 foizga yaqini)ni dehqonlar tashkil qilgan bo‘lib, ular xitoy madaniyatiga klassik yozma merosi asosida kirgan va aynan ular millat asosi hisoblanadi.

Keyingi qatlama *hunarmandlar* bo‘lib, ular an’anaviy texnikaning yuqori bo‘lishini ta’minlab bergan. Xitoyning hunarmandchilik madaniyati – bu juda murakkab va yuqori tashkillashtirilgan majmua hisoblanadi. Ishlab chiqarishda shahar markazlarida profesional sexlarga birlashgan uncha ko‘p bo‘lma-



*Shanxay shahri*

gan jamoadan tashkil topgan ustalar yoki bitta usta ishtirok qilgan.

Xitoy jamoatchiligi orasida eng obro'li tabaqalar dan biri bu savdogaralar hisobalangan. O'z navbatida, shuni ham aytish kerakki, oxirgi o'n yilliklarda amalga oshirilgan islohotlar mamlakatdagi ijtimoiy aloqalar xarakteriga (bozor munosabatlari shaklini joriy qilish tufayli), jumladan savdogorlar faoliyatiga jiddiy ta'sir qildi va ularning ijtimoiy mavqeい ko'tarildi.

Sharqiy Osiyo xalqlarining ko'pchilikida yaqin davrlargacha klan (patronimiya) tashkilotlarining qoldiqlari saqlangan bo'lib, u ijtimoiy ong va oilaviy turmushga zo'r ta'sir qilib kelgan. XIX asr oxirlari – XX asr boshlarida Xitoyda patronomiya va patriarxal tartiblari ijtimoiy va oilaviy munosabatlarni belgilab turgan. Qishloq jamoasi tuzumi patronim tashkilot («szunszu») an'analari qavmu qarindoshlar yer mulki, umumiylajdodlar ibodati bilan xarakterli bo'lgan. Ko'pchilik «szunszu» shajara kitobiga ega. Har kishi muayyan «familiya» (sin)ga tegishli hisoblangan.

Ularda ekzogam nikoh saqlangan: Sun familiyasidagi yigit Sun familiyasidagi qizni olishga haqqi yo‘q. «Sin» urug‘ («shi»)larga bo‘lingan (asli «shi» katta patriarxal oila tipi), oila boshlig‘ining hukmi mustahkam, ayollar esa butunlay erkaklarga qaram bo‘lgan. Nikoh yoshlikda o‘tkazilgan. Ijtimoiy va oilaviy turmushga buddizm, daosizm, konfutsiylik dirlari, qisman tarqalgan islom va nasroniylik ta’sir qilgan. Shaxsiy (individual) ism tartibi koreys va yaponlarda ham mavjud bo‘lib, asli urug‘ tuzumini aks ettirgan.

**Xo‘jaligi.** Zamonaviy Xitoy industrial-agrar mamlakat hisobalanadi. 1949-yil xalq inqilobidan so‘ng xalq xo‘jaligini tiklash ishlari boshlangan va dastlabki 5 yil ichida yuksak natijalarga erishilgan. Ammo undan keyingi 20 yildan ortiq davr ichida iqtisodiyoti nihoyatda qiyin ahvolga tushib qoldi. 1978-yilda boshlangan iqtisodiy islohotlar mamlakat iqtisodiyotini rivojlanish yo‘liga olib chiqdi. Iqtisodiy o‘sish sur’ati yiliga o‘rta hisobda 8 – 10 foiz, xususiy mulkchilikka asoslangan tarmoqlarda 30 foiz ga oshdi. 1980-yillar oxirida yalpi ichki mahsulot hajmi 2 baravar ko‘paydi, aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minalash muammosi hal bo‘ldi. 1990-yillar oxirida yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 49 foiz, qishloq xo‘jaliginiki 19 foiz, xizmat ko‘rsatish tarmog‘iniki 32 foizni tashkil etdi.

Sanoatida ko‘p tarmoqli mashinasozlik (stanoksozlik, qishloq xo‘jaligi va transport mashinasozligi, traktorsozlik, avtomobilsozlik (2003-y. 4 mln. 443 ming 700 dona avtomobil ishlab chiqarildi), elektr energetikasi va boshqa sanoat jihozlari, elektron buyum va priborlar, shuningdek, velosiped, tikuv mashinalari, soat va boshqalar ishlab chiqarish), kimyo, qora metallurgiya muhim mavqega ega. Sanoatning asosiy tarmoqlaridan – to‘qimachilik (ip-gazlama – 1996-y. 22,1 mlrd. metr ip, shoyi, jun gazlama ishlab chiqarilgan), oziq-ovqat sanoati rivojlangan. Hu-

narmandchilik ham katta ahamiyatga ega (eng qad. tarmoqlari – yigiruv-to‘quv, keramika – chinni va fayans – va uy-ro‘zg‘or buyumlari ishlab chiqarish). Xitoy badiiy-hunarmandchilik buyumlari bilan ham mashhur. Hunarmandchilik ham qadimdan taraqqiy topgan, ipak qog‘oz, chinni, lak mahsulotlari, metall buyumlar yasash keng tarqalgan. Szindechjen chinni manufakturasida tayyorlangan mahsulotlar chet elga chiqarilgan va jahonga mashhur bo‘lgan. XVI asrdan badiiy kashtado‘zlik va to‘quvchilik rivojlandi.

**Transport vositalari:** yengil ikki g‘ildirakli odam tortib yuradigan kolyaska-riksha, mol qo‘shilgan yoki dastak arava; janubda, suv yo’llarida yelkanli qayiq (jo’nka) ishlatilgan. Xo‘jalikda ishchi kuchi sifatida, asosan, qo‘tos va ho‘kiz ishlatilgan. Hozirda esa eng zamonaviy avtomobillar, tezyurar poyezdlar va samolyotlar asosiy transport vositasi hisobalanadi.

Xitoylarning asosiy mashg‘uloti qadimdan dehqonchilik bo‘lib, mil. avv. III mingyillikda yuzaga kelgan va yanshao madaniyati bilan bog‘liq bo‘lgan. Dastavval mahalliy aholi suli ekkan, keyin sholi eka boshlaganlar. Don ekinlaridan: gaolyan, dukkakli ekinlar, cho‘miza, loviya ekiladi; choy plantatsiyalari, pillakashlik va ipak ishlab chiqarish uch ming yildan buyon ma’lum. Yerga ishlov berishda yog‘och yoki temir tishli omochdan foydalanganlar, ekinni tishli temir o‘roq bilan o‘rib, molga tepkilatib yoki yog‘och bilan yanchganlar. Qadimdan ekin ekadigan seyalkalar ham paydo bo‘lgan. Ammo hosildor yer taqchil bo‘lganligi uchun chopqidan ko‘proq foydalanilgan. Irrigatsiya rivojlangan, dalalarni ariq tortib o‘z oqimi bilan, ba’zan chig‘ir o‘rnatib sug‘organlar.

Qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yerning 93 mln. hektari (mamlakat hududining 10 foiz) ishlana-di, 49 foiz sug‘oriladigan yerlar. Ekin maydonining 2/3 qismini sholi, bug‘doy, batat, kartoshka egallaydi,



*Jui Tui qadimgi Xitoy ibodatxonasi*

18 foiz ga texnika ekinlari (paxta, soya, yeryong'oq, choy, tamaki, jut, shakarqamish, qandlavlagi va bosh-qalar) ekiladi. Shuningdek, tariq, arpa, grechixa ham yetishtiriladi. Xitoyning janubidagi dengiz sohillari va Sichuan soyligida shakarqamish, sharqiy va markaziy tumanlariida choy o'stiriladi. Tropik, subtropik va mo'tadil mintaqalarda ko'p tarmoqli bog'dorchilik (sitrus mevalar, ananas, banan, mango, olma, nok va hokazo) rivojlangan. Xitoyning ba'zi bir yirik rayonlari chorvachilikka ixtisoslashgan. Xitoyda cho'ch-qachilik, parrandachilik rivojlangan, ish hayvonlari ko'paytiriladi. Ichki Mo'g'uliston, Sinszyan-Uyg'ur muxtor rayonining shimoliy qismi va Tibetda yaylov chorvachiligi (qo'ychilik, qoramolchilik, yilqichilik) asosiy o'rinda turadi. Ularda chorvachilik dehqonchilikka qo'shimcha sifatda rivojlangan. Qoramol, janubda buyvol (ho'kiz) ishchi kuchi sifatida, go'shtga esa cho'chqa, ushoqmol, parranda ishlatilgan.

Yanszi va Shjuszyan daryolari havzalarida tut ipak qurti, Shimoli-Sharqiy Xitoyda va Shandunda dub ipak qurti boqiladi. Xitoy dunyoda tabiiy shoyi yetishtiruvchi yirik davlatlardan biri. Xitoy baliq va boshqa dengiz hayvonlarini ovlashda dunyoda oldingi o‘rinlardan birida turadi. Chuchuk suv havzalarida va sholipoyalarda baliqchilik ham keng tarqalgan. Xitoyda yog‘och tayyorlanadi, yovvoyi o‘simlik mevalari va shifobaxsh o‘tlar yig‘iladi.

**Me’morchilik va an’anaviy turarjoylari.** Xitoy hududida mil. avv. 4 – 1 mingyillikka oid manzillar saqlangan. Mil. avv. 2 mingyillikda devorlar bilan o‘ralgan, ibodatxona va saroylari bor shaharlar paydo bo‘ldi (poytaxt Anyan shahri, saroyi xarobalari). Singli binolar qurilgan. Mil. avv. 1 ming yillik o‘rtalarda me’morchilik va shaharsozlik prinsiplari shakllandi. Mamlakat markazlashgan yagona Sin davlatiga birlashtirilgach (mil. avv. 221 – 207), Buyuk Xitoy devorining asosiy qismi qurildi. Sin va Xan davrlari (mil. avv. 206 – mil. 220)da 2 – 3 qavatli uylar, yirik saroylar barpo etildi. Mil. avv. III asrgacha murakkab konstruksiyali ulkan saroylar, katta ko‘prik, maqbara, darvozalar qurildi (Sichuan provintsiyasi, Yaan uezdidagi Gaoi syue). III – VI asrlarda buddizm ta’siri natijasida ko‘p pog‘onali ibodatxona – pagodalar yuzaga kelgan. (Xenan provinsiyasida, 523). VII – XII asrlarda xitoy me’morchiligi shakllarning qat’iyligi va mahobatliligi bilan ajralib turadi. Bu davrda Loyan, Shan’an shaharlarlari, saroy va ibodatxona majmualari (Utayshan tog‘laridagi Foguan ibodatxonasasi, 857), pagodalar (Sianya yaqinidagi Dayanta yoki «Yovvoyi g‘ozlar» katta pagodasi, 652). Sun davlati davrida Xitoy me’morchiligiga shakllarning nihoyatda nafis va mutanosibligi xos (Kayfindagi Teta yoki «Temir» pagoda, 1041 – 48). Mo‘g‘ullarning Yuan sulolasи hukmronligi davri (XIII – XIV asrlar)da yuanlar

davlati poytaxti Dadu (keyinchalik Pekin)da binolar ansambli qayta qurildi, saroy majmualari yaratildi.

Mo‘tadil iqlimdagi qo‘l (chopqi) dehqonchiligi bilan shug‘ullanuvchi xalqlarda dastlab yarim yerto‘lalar, keyinchalik loydan qurilgan uylar, namli issiq iqlimdagi aholisida yerdan ko‘tarilgan polli ustunlariga o‘rnatilgan uylar xarakterli. Eng ko‘p tarqalgan

ustunli sinch uylar xitoy, koreys, yapon, tay va monkxmer xalqlariga xos bo‘lsa, xomg‘isht va toshdan qurilgan uylar uyg‘urlar, tibet va iszu xalqlarida ko‘p uchradidi. Ustunli uylarda loydan qurilgan o‘choq, ko‘pchilik qismida (yapon va xitoylarda) doimiy o‘choq o‘rniga manqal ishlatiladi, shimoldagi xitoylarning uylari maxsus mo‘rili supa (kan) bilan qizitiladi. Baland tog‘larida yashovchi ko‘chmanchi chorva elatlarning uylari, asosan, kigiz yoki jun mato bilan qoplan-gan chodirdan iborat.

Ko‘pchilik chorvador ko‘chmanchi aholi yig‘ma yog‘och sinchlardan qurilgan va kigiz bilan yopilgan o‘tovlarda yashaydi. Masalan, xitoylarning uylari yog‘ochdan 2 – 3 xonali sinch qilib, orasiga xom yoki pishgan g‘isht terilgan, tomi va devorlari somon va yaproq bilan yopilgan. Odatda, yog‘langan qog‘oz yopishtiril-gan bir-ikkita deraza qo‘yilgan. Xitoylarning qishloq uylari fanza, deb ataladi. Xona o‘rtasida kichkina devorlari doim isib turadigan o‘choqqa qozon qo‘yiladi.



*Milliy kiyimdagisi  
xitoy ayoli*

Asosiy ro‘zg‘or buyumlari yog‘och yoki sopol idishlar, stol, yotib-turish uchun bo‘yra (ko‘rpa-to‘sak o‘rnida) dan iborat. Qishloqlar, asosan, yo‘l va suv bo‘yida joylashgan.

XIX asrning 2-yarmida Shanxay, Tyanszin, Nankin, Guanchjou kabi yirik shaharlarda Yevropa tipidagi eklektik binolar paydo bo‘ldi (Ixeyuan bog‘idagi Sinyanfan saroy paviloni, Pekindagi kutubxona). XX asrning 80-yillaridan zamonaviy qurilish konstruksiyalari milliy me’moriy an’analar bilan uyg‘unlashtirilib, yirik bino va inshootlar bunyod etildi.

**Milliy kiyimlari va taomlari.** Xitoy an’anaviy kiyimlarida erkak va ayollarniki kam farq qiladi. Ular, asosan, keng shim (ishton), yaxtak ko‘ylak (kofta) va engsiz kamzul (kurtka) kiyadilar. Qishki kiyimi



*Milliy kiyimdagи  
tibetlik*

paxtali shim-kurtka va xalat, bosh kiyimlari esa teri qalpoq, yozda ro‘mol yoki shlyapadan iborat. Qo‘sjni koreys erkaklari ham keng shim, kurtka, yomg‘irda plash, oyog‘iga sandal, boshiga somon shlyapa kiyadilar. Ayollari esa keng lozim, keng yubka, yaktaksimon kofta, oyog‘iga to‘qilgan yoki kigiz sandal kiyib yuradilar. Qariyalari oq kiyim, yoshlari rang-barang matolardan tikilgan kiyimlar kiyadi. Xitoyliklarning taomi, asosan, guruch, har xil donlardan yorma, turli

sabzavotlar, baliq va molyuskalardan iboratdir. Ular da eng sevimli ichimligi choy hisoblanib, u faqat issiq

holda ichiladi. Xitoy taomi ikki komponentga bo‘lindi: Chjushi («asosiy taom») va fushi («ikkinch darajali taom»). Shjushiga turli xamir taomlar (manti, ugra osh, chuchvara, varaqi, patir), guruch, suli va bug‘doy yormasi, dukkakli ekinlardan pishiriladigan ovqatlar kiradi. Fushiga, asosan, sabzavot, go‘sht va baliqdan tayyorlanib, chjushiga garnir sifatida tortiladi. Fushiga ko‘proq sabzavot ishlatiladi. Mol, cho‘chqa go‘shtlari, janubda it (o‘rta asrlarda it go‘shtidan tayyorlangan taom butun Xitoyda eng sevimli hisoblangan) va qurbaqa go‘shti keng iste’mol qilinadi. Janubiy Xitoyda baliq va dengiz mahsulotlaridan turli taomlar tayyorlanadi, shuningdek, tovuq va o‘rdak go‘shtini tanovul qilish keng tarqalgan.

**Tibet (xitoycha Sitszan)** – Xitoyning janubi-g‘arbiy qismidagi o‘ziga xos tarixiy etnografik jihatlari bilan ajralib turuvchi ma’muriy birlik hisoblanadi. Maydoni 1,2 mln. km<sup>2</sup>. Aholisi 2,52 mln. kishi (1998). Ma’muriy markazi – Lxasa shahri. Aholisining aksari qismini tibetlar, shuningdek, ularga yaqin *syan*, *nu*, *dulun*, *abor*, *lishmi*, *dafla* xalqlari tashkil etadi. Tibet-birma guruhlari tilida so‘zlashadi; buddizm-lamaizm diniga e’tiqod qiladi. Tibetning asosiy tub aholisi tibetliklar bo‘lib, ular o‘zlarini pyoba, deb ataydilar. Tibetliklarning deyarli barchasi XXR (Tibet avtonom rayoni, Gansu, Sinxay, Sichuan, Yunnan viloyatlari-da, bir qismi Hindiston, Nepal, Butanda yashaydi. Tibet tilining turli shevalarida so‘zlashadi.

Tibetliklar milodiy VII asrning I yarmidan yo-zuvga ega bo‘lgan. Qadimdan kitob bosib chiqarish (ksilografiya) mavjud. Tibetliklarning ajdodlari jun va syan qabilalari (mil. avv. II mingyllik oxiridan ma’lum) bo‘lgan; syanlar tibetliklar etnogenezining asosiy negizini tashkil qilib, turli davrlarda xitoylar, turkiylar, saklar va boshqa etnik guruhlarni o‘ziga singdirgan. Tibetliklar mashg‘ulot turiga qarab tog‘lik

o‘troq dehqonlar (Tibetning yarmidan ortig‘i), yarim-o‘troq dehqon-chorvadorlar va ko‘chmanchi-chorvadorlarga (asosan, yak, ot, qo‘y va echkilar) bo‘linadi. Hunarmandchilik (kulolchilik, to‘qimachilik, metallni qayta ishslash) taraqqiy etgan. Tibetliklar orasida ya-qin vaqtlargacha poliandriya va poliginiya saqlanib qolgan.

Tibetlik erkak va ayollar teridan tikilgan shim va jun xalat kiyadilar. Ayollari bosh kiyimlariga har xil tangalar, chig‘anoqlar qadaydilar. Ularning asosiy taomlari qo‘tos go‘shtidan pishiriladi va sut mahsulotlari iste’mol qilinadi, don ekinlaridan talqon (szamba) tayyorlanadi, bayramda guruch yoki bug‘doy unidan non pishiriladi. Qo‘tos transport vazifasini o‘taydi. Tibetliklarning sevimli ichimligi choy. Unga eritilgan sariyog‘ va tuz solib szamba bilan ichadilar. Har xil hunarmandchilik kasblari – temir va yog‘och buyumlar yasash, chit va gilam to‘qish, o‘ymakorlik (toshga, yog‘ochga) keng tarqalgan.

Bu yerda hozirgacha teokratik boshqarish shakli saqlanib kelmoqda. Har bir tibet oilasi bir bolasini monax qilib monastirga berishi shart bo‘lgan. Bud-dizmning asosiy tarmoqlaridan biri lamaizm hukmron din hisoblanadi. XVII asrda tibetda lamaizmning «sariq qalpoqliklar» mazhabi hokimiyatni qo‘lga olib, 1951-yilgacha hukmronlik qilgan. So‘nggi yillarda tibetliklarning sotsial-iqtisodiy va madaniy hayotida ancha o‘zgarishlar ro‘y berdi.

**Me’morchiligi.** Tibetning muhim san’at yodgorliklari zamindorlik munosabatlari avj olgan davrlarda yaratildi. O‘rta asr Tibet me’morchiligi mamlakatning yovvoyi va cho‘l tabiatini bilan mutanosib ravishda o‘zining keskinligi va mahobatliligi bilan ajralib turadi. Tog‘ cho‘qqilariga qal’a-qasrlar qurilgan. Tog‘ etaklari va cho‘qqilarida joylashgan monastirlar bir necha qator devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, bosh ibo-

datxona shimolga qaragan, atrofida maydonlar, yon bag'irlarda amfiteatr ko'rinishida monaxlar uy-joylari bo'lgan. Lxasadagi Potala saroy-qal'asi o'rta asrning o'ziga xos me'moriy obidasi hisoblanadi.

Tibetda XX asrga qadar manzarali bezak san'ating kashtachilik, jezdan ibodat va maishiy buyumlar, musiqa asboblari tayyorlash, gilamlar to'qishning an'anaviy turlari saqlanib qolgan.

**O'zbekiston – Xitoy aloqalari.** O'zbekiston hududi Buyuk ipak yo'lining chorrahasi bo'lganligi tufayli ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar bir necha ming yillik tarixga ega. Ammo birinchi Xitoy elchisi Shjan Syanning qadimgi Farg'ona (Davan, Dayyuan) davlatiga kelishi mil. avv. 128-yil. da yuz bergen. Ushbu voqeani ikki davlat o'rtasidagi diplomatik aloqaning boshlanishi, deb hisoblash mumkin. Elchi vataniga qaytib borgandan so'ng, xitoyliklar nafaqat Farg'ona, balki butun O'rta Osiyo haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lgan. Shuning uchun ular elchini g'arbg'a boradigan Buyuk ipak yo'lini ochgan shaxs, deb bilishadi. Shjan Syandan keyin hozirgi O'zbekiston hududiga kelib ketgan elchilar va budda rohiblarining soni ko'paygan. Qadim zamondan beri O'zbekiston va Xitoy o'rtasida ijobiylahamiyatga ega bo'lgan savdo va boshqa munosabatlar rivojlangan. O'tgan o'rta va qadimgi asrlarda hozirgi O'zbekiston hududida yashagan ko'p kishilar Xitoyga borib faoliyat ko'rsatganlar. Ular nafaqat savdo ishlarida, balki qurilish, fan va texnika sohasida ham nom chiqarishgan. Ayniqsa, Xitoyda tashkil topgan va Yuan deb nomlangan mo'g'ullar sullolasi davri (1279 – 1368)da Mahmud Yalavoch, Umar Shamsiddin va boshqalar davlat ishlarida, Jamoliddin Buxoriy, Kamoliddin, Muhammad Buxoriy, xorazmlik Ahmad Fanakatiy va boshqalar matematika va astronomiya sohasida ulkan ishlar qilib, Xitoyda mashhur bo'lganlar. XIII–XIV asrlarda bir qator tabi-

blar Xitoyda faoliyat ko'rsatgan, ular yordamida Ibn Sinoning «Tib qonunlari» xitoy tiliga tarjima qilingan va u xitoy tabobati durdonasi hisoblangan «Xueyxuey yaofan» («Musulmon dorivorlari») hamda «Bentsao ganmu» («Giyoh dorivorlar qonuni») asarlarining yaratilishida asos bo'lgan. O'zbekistonliklar Xitoyda islomning tarqalishiga ham katta hissa qo'shishgan. Shu zamonlarda Samarqanddan borgan va o'g'uz qabilasining solor urug'i avlodidan bo'lgan 40 dan ortiq oila Sinxay viloyatiga joylashgan. Ularning avlodi ko'payib hozirda XXRda mavjud bo'lgan 56 xalq (millat)ning birini tashkil qiladi.

So'nggi yillarda O'zbekiston bozorlarida Xitoy mollarining ko'payganligini kuzatish mumkin. Xitoydan O'zbekistonga texnika, elektronika, elektr jihozlari, xalq iste'mol mollari, choy va ziravor, optika priborlari va apparatlari, transport vositalari, to'qimachilik mahsulotlari, kiyim-kechak, poyabzal va boshqalar keltiriladi. O'zbekiston Xitoya rangli metallar va ulardan tayyorlangan buyumlar, mineral yonilg'i, neft va neft mahsulotlari, paxta va ipak tolasi, plastmassa va boshqalar yuboradi. Ayni vaqtida O'zbekistonda Xitoy investorlari ishtirokida tuzilgan 122 ta korxona ro'yxatdan o'tgan.

Ikki tomonlama hamkorlikning rivojlanishiga 1998-yil 1-dekabrda tuzilgan «O'zbekiston – Xitoy» do'stlik jamiyati munosib hissa qo'shib kelmoqda.

## 31. 2. Koreya va koreyaliklar

Koreya (koreyscha Choson – Tonggi tarovat) – Sharqiy Osiyodagi mamlakat. Asosan, Koreya yarim oroli va uning materikka tutashgan qismida hamda 3,5 mingga yaqin orolda joylashgan. Koreyani sharqdan Yapon dengizi, g'arbdan Sariq dengiz o'rabi olgan,

janubda Koreya bo‘g‘ozi uni Yaponiyadan ajratib turadi. Dengiz chegaralari 8,7 ming km. Shimolda Xitoy va Rossiya Federatsiyasi bilan chegaradosh hisoblanadi. Quruqlik chegaralari 1,3 ming km. maydoni 219 ming 20 km<sup>2</sup>. Koreya yarim oroli hududida Koreya Respublikasi va Koreya demokratik respublikasi nomli ikki mustaqil davlat joylashgan bo‘lib, ularning aholisi 73 mln. 5 ming kishi. Shundan, KXDR da 24 mln. 41 ming kishi (2011-yil) va Koreya Respublikasi-da 49 mln. 24 ming kishini (2012-yil) tashkil etadi.

Koreyslar Osiyo mintaqasining qadimgi xalqlaridan biri hisoblanadi. Antropologik klassifikatsiyaga ko‘ra, koreyslar mongoloid irqining sharqiy osiyo shaxobchasidagi manjur-koreys tipiga mansub hisoblanadi. Til bo‘yicha klassifikatsiyaga ko‘ra, koreys tili turk, mo‘g‘ul, tungus-manjur bo‘limi, shuningdek, koreys va yapon tillarini birlashtirgan oltoy tillari oilasiga kiradi. Ba’zi adabiyotlarda esa bu tilni ural-oltoy tillar oilasi deb ham yuritiladi.

Evolyutsion antropologik ma’lumotlarga qaragan-da, manchjur-koreys tipi, *paleoosiyoliklarning* Tinch okeani (avstroneziyaliklar) va kontinental hududlarda yashovchi mongoloid guruhlar bilan o‘zaro qori-shuvi natijasida paydo bo‘lgan.

Paleoosiyoliklar yoki qadimgi aborigenlar Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Osiyoning kam sonli xalqlari bo‘lib, ular Shimoliy va Shimoli-Sharqiy Sibir, Kuril orollari, Saxalin va Yaponiyada yashagan. Ularga nivxlar, eskimoslar, yukagirlar, ketlar, aleutlar va aynlar kiradi. Shu bilan birga chukchalar, koryaklar, itelmenlar ham mazkur guruhga taalluqli bo‘lib, ular shimoli-sharqiy paleoosiyolik guruhini tashkil etadi.

Ayrim mutaxasislarning fikricha, koreyslar etnogenezida Oltoy tog‘lari hududlari va Markaziy Osiyoga tutash hududlarda yashovchi qabilalar ham ishtiroy etgan. Ular bir necha ming yillar ilgari Man-

juriya, Xitoyning ayrim hududlari, Sibir va Primore o'lkalariga qarab siljigan. Koreya yarim oroliga kelgan qabilalarning ayrimlari mahalliy xalqlarni siqib chiqargan bo'lsalar, boshqalari esa mahalliy xalq bilan singishib ketganlar. Siqib chiqarilgan aholining katta qismi Yaponiya, Saxalin, Kamchatka, Sharqiy Sibir qirg'oqlari va Arktika hududlariga ko'chib o'tgan.

Ko'plab ko'chmanchilarning kirib kelishi Koreya yarimoroli xalqining moddiy madaniyatida, xususan, kulolchiligidagi qator o'zgarishlarni olib kirgan. Olimlarning fikricha, silliq, tekis sopol buyumlar Sibir mongoloidlarining (mil. avv. V – IV mingyillik) baykal shaxobchasi orqali, taroqsimon sopol buyumlar shimoli-sharqiy paleoosiyoliklardan (mil. avv. IV–III mingyilliklar atrofida), bo'yoqli kulolchilik namunalari esa mongoloid irqining Sharqiy Osiyo tipi orqali kirib kelgan. Koreyadagi dolmenlar madaniyati Janubi-Sharqiy Osiyoda ilk dafn marosimlari bilan bog'liq an'analarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Koreya yarimoroliga bronza davri madaniyati Manjuriya va Sibirdan kirib kelgan. Olimlar mazkur madaniyatning uzatuvchilari tarzida, tungus-mongoloid guruhini ta'kidlaydilar. Temirning kirib kelishi esa Xitoydan kelgan ko'chmanchilar bilan bog'liq bo'lgan. Koreya yarim oroliga xalqlarning ko'chib kelishi bilan bog'liq yana ko'plab qarashlar mavjudligi, koreys halqi etnogenezini to'liq izohlash imkonini bermaydi.

Eramizgacha bo'lgan I mingyillikda Koreya yarimoroli va unga tutash hududlarda koreyslarning ilk ajdodlari va qadimgi koreys qabilalari shakllangan bo'lib, ular janubiy va shimoliy guruhlarga bo'lingan. Shimoliy qabilalar yozma manbalarda *tun-i* («sharqiy g'ayritabaalar», «sharqiy varvarlar» yoki «sharqiy kamonchilar») nomini olgan bo'lib, ularga tungus-man-chur qabilalariga yaqin bo'lgan qabilalar va paleoo-

siyoliklar kirgan. Aynan mazkur guruhga Koreya yarim orolining shimoli va Xitoyning shimoli-sharqida joylashgan *choson*, *emek*, *puyo*, *okcho*, *koguryo* va boshqa qabilalar kirgan. Janubiy qabilalarga esa «uch xon» (*maxan*, *chinhan*, *pyonhan*) hamda *kaya*, *saro* va boshqa qator qabilalar kirgan bo‘lib, ular avstroneziya xalqlariga yaqin xalqlar bo‘lib, yarim orolning markaziy hamda janubiy qismida yashagan. Zamonaviy koreyslar esa etnos va millat tarzida shimaliy va janubiy qabilalarning qo‘shilishidan paydo bo‘lgan.

Ikkinchı jahon urushidan so‘ng 1945-yil avgustda Koreya yarim orolining 38-paralleldan shimoliy qismi Sovet Armiyasi tomonidan ozod qilinishi va shu yil sentabr oyining boshlarida AQSh qo‘s Shinlari Koreyaning janubini ishg‘ol qilishi natijasida ittifoq-chilarning qarorida 38-parallel Sovet va Amerika qo‘s Shinlari o‘rtasidagi chegara chizig‘i bo‘lib qolishi belgilangan. 1945-yil dekabrida sobiq SSSR, AQSh va Buyuk Britaniya tashqi ishlar vazirlarining Moskva kengashi Koreyani vasiylikka olish haqida qaror qabul qildi. 1948-yil 15-avgustda Seulda Koreya Respublikasi (KR), 9-sentabrda Pxenyanda Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (KXDR) tuzilganligi rasmiy ravishda e’lon qilindi. Mamlakatni birlashtirish borasida KXDR bilan Koreya Respublikasi o‘rtasidagi keskin o‘zaro qarama-qarshilik oqibatida ikkala tomonning aybi bilan ko‘p martalab qurolli to‘qnashuvlar bo‘ldi. Bu mojarolar 1949-yilning 2-yarmidan boshlab, ayniqsa, shiddatli tus oldi, natijada 1950-yilda to‘la miqyosli urush harakatlari boshlanib ketdi. O‘sha yili 25-iyunda BMT Xavfsizlik Kengashida SSSR vakili qatnashmagan paytda KXDRni Koreya Respublikasiga qarshi tajovuz qilishda ayblovchi qaror qabul qilindi va 2 kundan keyin BMT ga a’zo dav-

latlarni Koreya Respublikasiga shoshilinch yordam berishga chaqiruvchi yana bir qaror qabul qilindi.

Xalqaro kuchlar tomonidan KXDRga tahlikali xavf tug‘ilgach, Xitoy xalq ko‘ngillilari (salkam 1 mln. kishi) Shimoliy Koreyaga yordamga keldi. Shiddatli janglardan keyin 1951-yil o‘rtalarida ikkala tomon urushda g‘alaba qozonish imkonni yo‘qligini anglab, mudofaaga o‘tdi va muzokara boshlashga majbur bo‘ldi. 1953-yil 27-iyulda Koreyada yarash to‘g‘risida bitim imzolandi. KXDR bilan Koreya Respublikasi o‘rtasida 4 km kenglikda qurolsiz mintaqa o‘rnatildi.

Uch yillik urush mamlakatni abgor qildi, uning iqtisodiyotiga katta putur yetkazdi. Millionlab kishilarning oilalari bo‘linib ketdi. Bu birodarkushlik urushi Shimol bilan Janubning ajralishini yanada kuchaytirdi.

1970-yillarning boshlaridan KXDR bilan Koreya Respublikasi o‘zaro munosabatlarni tartibga solish yo‘llarini izlash va mamlakatni qayta birlashtirishga erishish maqsadida muloqot qilib keldi. 1991-yil sentabrda ikkala koreys davlati BMTga qabul qilindi. O‘scha yil dekabrda KXDR bilan Koreya Respublikasi o‘rtasida yarashish, hujum qilmaslik, hamkorlik va mol ayirboshlash haqida bitim, 1992-yil fevralda Koreya yarim orolining parchalanmasligi to‘g‘risida Qo‘shma deklaratsiya imzolandi. Nihoyat, 2000-yil iyunida Koreya Respublikasi prezidenti KXDR ga tashrif buyurdi va Shimol bilan Janub o‘rtasida iliq munosabatlar va hamkorlik boshlashga qaror qilindi.

Shimoliy Koreyaga nisbatan Kim Te Jun o‘zaro munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan «oftob tafti» siyosatini olib bordi. Shimoliy Koreyaga gumanitar yordam ko‘rsatildi, Kimgansan tog‘ida (KXDR) erkin turistik zona yaratildi, ajralib qolgan oilalar o‘rtasida uchrashuvlar tashkil etildi, ikki mamlakat temir yo‘llarini birlashtirish ishlari boshlab yuboril-

di va hokazo. 2000-yilning 13–15-iyunida Pxenyan shahrida ular va Shimoliy Koreya rahbari Kim Chen Ir o'rtasida tarixiy uchrashuv bo'lib o'tdi. 2000-yil noyabrda Kim Te Junga tinchlik uchun Nobel mukofoti topshirildi.

2002-yilgi prezidentlik saylovlarida Koreya Respublikasi prezidenti etib No Mu Xyon, 2007-yilda – Li Myon Bak, 2012-yil dekabrda esa – Pak Kin Xe saylanadi, u birinchi ayol – prezident (Pak Shjon Xining qizi) hisoblanadi.

Hozirgi paytda Janubiy Koreya dunyoning yirik iqtisodiy klubi (G – 20) a'zosidir. 1996-yildan mamlakat Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti a'zosi (IHTT). 1962-yildan 2011-yilga qadar Janubiy Koreyaning YaIM 2,3 mlrd. dollardan 1,5 trln. dol largacha o'sdi (dunyoda 12-o'rinda), YaMM esa aholi boshiga 87 dollardan 31,7 ming dollarga ko'tarildi. Mamlakat YaIMning umumiylajmiy hajmidan ilmiytadqiqotlarni moliyalashtirish, iste'mol elektronikasi va xotira chiplarini ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda yetakchi o'rnlarda, kema va korabl ishlab chiqarish bo'yicha 2-o'rinda, avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha 5-o'rinda, tekstil mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha 7-o'rinda. Janubiy Koreyaning ikki marta Xalqaro ko'rgazma o'tkaziladigan joy sifatida (EKSPO, 1993- va 2012-yy.), Olimpiya o'yinlari (1988 va 2018-yy.), futbol bo'yicha jahon championati (2002-yilda Yaponiya bilan birga), uning vakili Pan Gi Munning esa BMT Bosh kotibi etib saylanganligi ham ko'rsatib turibdi.

Koreyslar o'zlarini Choson saram – Choson mamlakati odamlari deb atashadi.

Tarixdan ma'lumki, bir necha asrlar davomida koreyslarning nomlari bir necha marta o'zgargan. Uning qadimgi nomlaridan biri – *kore soram* («Koreya mamlakati odamlari») bo'lib, bu nom Kore (918 – 1392) davlati nomi bilan bog'liq. Bugungi kunda bu

etnonim sobiq sovet ittifoqi, xususan, O‘zbekistonda yashovchi koreyslarga nisbatan qo‘llaniladi. O‘rta asrlardan to XX asr o‘rtalariga qadar *choson saram* («Choson mamlakati odamlari») etnonimi keng tarqalgan bo‘lib, bu Li (1392 – 1910) sulolasi hukmronlik qilgan Choson mamlakati nomi bilan bog‘liq. Shuningdek, bu nom qadimgi koreys davlati (milodgacha bo‘lgan VII – II asrlardagi qadimgi Choson davlati) nomini ham takrorlagan. Yuqorida ta’kidlanganidek, 1945-yil KXDR tashkil qilingandan so‘ng bu mamlakatda yashovchilarni *choson saram* (siyosiy nom bilan bog‘liq) etnonim va Koreya Respublikasi aholisini esa – *xanguk saram* («Xan mamlakati odamlari») etnonimi qo‘llanila boshlangan.

XX asrning so‘ngida KXDR va Koreya Respublikasi industrial-agrar mamlakatga aylandi: ularning, ayniqsa, Koreya Respublikasi ishlab chiqarishida yuqori texnologiyalar qo‘llanilmoqda. Aynan iqtisodiy taraqqiyoti tufayli Koreya Respublikasini «Osiyoning yosh yo‘lbarsi», deb ham nomlashadi.

Asosiy mashg‘ulotlari sholikorlik. Chorvachilik, baliqchilik, ipakchilik, hunarmandchilik bilan ham shug‘ullanishadi.

Yarim orolning shimoliy qismida va qisman materikda Koreya Xalq Demokratik Respublikasi, yarim orolning janubiy qismida Koreya Respublikasi joylashgan.

Koreya – bir millatli mamlakat; aholisining 99 foizdan ortig‘i koreyslar. Dindorlari buddaviylik, konfutsiylikka va, qisman, xristian diniga e’tiqod qiladi. Rasmiy tili – koreys tili.

Koreyaning aksar qismi tog‘lik. Shimolda Shimoliy Koreya tog‘lari (bal. 2744 m gacha) va katta yassi tog‘lar, Koreya yarim orolining sharqida Sharqiy Koreya tog‘lari, janubda shu tog‘larning janubi-g‘arbiy tarmoqlari,  $36^{\circ}$  sh. k. dan janubda esa Janubiy



### *An'anaviy koreys turarjoyi*

Koreya tog'lari bor. Koreya hududining 1/4 qismini pasttekislik va tekisliklar tashkil etadi. Yer yuzasining 70 foizdan ko'prog'i o'rmon va butazorlar bilan qoplangan.

Koreyslarning asosiy kasbi dehqonchilik. Ular, asosan, bug'doy, sholi, arpa, gaolyan, loviya va yog'ekinlari, kartoshka va batat ekadilar. Texnik ekinlardan paxta, tamaki, jenshen va tut daraxti o'stiradilar. Chorva kam rivojlangan, asosan, cho'chqa, qora mol (ishchi kuchi sifatida), parranda, go'sht uchun it parvarish qilinadi. Baliqchilik katta rol o'ynaydi.

**Moddiy madaniyati.** Neolit davridan yarim yerto'la qoldiqlari, milod boshlaridan sag'analar, daxmalar, VII asrdan Kyonju yaqinidagi Shxomsonde rasadxonasi qolgan. VIII asrdan shaharlar, shu jumladan, poytaxt – Kyonju jadal qurila boshladi, ibodatxona majmualari, pagodalar (g'or shaklidagi Sokkuram ibodatxonasi, Pulguks majmuasi) barpo etildi. Koryo davlati davrida murakkab shaklli, naqshin pagoda va monastirlar qad ko'tardi, dunyoviy inshootlar (hukmdorlarning saroylari) bunyod etildi. Li sulolasiz amonlarida qurilgan muhtasham majmualar yog'och

hamda tosh o‘ymakorligi va naqqoshligi usulida bezatildi. Diniy inshootlar hashamat bilan ziynatlandi. Xalq esa tosh, loy va yog‘ochdan yasalgan pastqam uylarda yashardi. Imoratlarni janubga, ya’ni oftobga qaratib qurish urf bo‘ldi. Yaponiya mustamlaka hukmronligi davri (1910 – 1945)da Yevropa va Yaponiya me’morchiligi ruhida imoratlar qurildi.

Zamonaviy Koreya uchun ming yillar davomida davom etib kelayotgan milliy an’analari rivojlangan dunyo madaniyati bilan uyg‘unlashuvi xos bo‘lib, XX asrning ikkinchi yarmida Koreya moddiy madaniyatining rivojlanishiga jadal urbanizatsiya jarayonlari katta ta’sir qilgan. Oxirgi o’n yilliklarda XX asrning birinchi yarmigacha nafaqat Koreya qishloqlarida, balki shaharlarida ham keng tarqalgan bir qavatli uylar o‘zini ko‘p qavatli binolar egalladi. Ayniqsa, Seul, Inchxon, Tejon, Tegu, Kvanju, Pusan kabi yirik megapolis shaharlarning tashqi qiyofasi butkul o‘zgardi.



*Koreys milliy taomlari*



*Hanbok – Koreys milliy kiyimi*

Koreys uylari tabiiy sharoitiga qarab turli xilda: tog‘li yerlarda to‘p uylar, vohalarda to‘g‘ri ko‘chali uylar qurilgan. Sinch ustunli uylar kam uchraydi. Tog‘li joylarda yog‘ochdan, vohada toshdan yoki guvaladan qurilgan 2–3 xonali uylarning deraza, eshiklari qog‘oz bilan bekitilgan. Ko‘p uylarda isitiladigan supa (kan), o‘tirib-turish va yotish uchun polda chipta to‘shalgan, faqat ovqat vaqtida stol kiritiladi. Uy-ro‘zg‘or buyumlaridan sopol, yog‘och, mis idishlar mavjud. Kiyimlar sandiqda saqlanadi.

Koreyslarda ham asrlar davomida asosiy taomi tuzsiz qaynatilgan guruch (pap) bo‘lgan. Guruchni maxsus idishlarda past olovda pishirib damlaganlar. Mayda guruch (oqshoq), arpa, bug‘doy, tariq, chumiza va makkadan atala pishiradilar. Guruch va bug‘doy unidan manti va lag‘monga o‘xshash taom (kuksu) tayyorlanadi. Loviyaning ayrim turlaridan maxsus ziravorli qayla (chan yoki kanchan) guruchga va bosh-

qa ovqatlarga qo'shib beriladi. Go'sht va baliqdan turli taomlar tayyorlanadi. Toza baliqni xom holida ham iste'mol qiladilar (qalampir, sirkə, loviya qaylasi va ziravorlar qo'shilgan xom baliq taomi xve deyiladi). Krab, molyuska, trepana, tipratikon go'shti dengiz suvida pishiriladi yoki yog'da qovuriladi. Sabzavotdan har xil taomlar va salat (chxe) tayyorlanadi, meva, yovvoyi o'tlar, ildizlar va daraxt gullari oziq-ovqatda muhim o'rinni egallaydi. Bayramlarda cho'chqa, mol, it va parranda go'shtidan turli ovqat pishirilgan. An'anaviy taomlarga sut mahsuloti kirmagan. Choy ham ilgari uncha ichilmagan, uning o'rniga do'lana yaprog'i bilan zanjabilni damlab ichganlar.



*Milliy kiyimdagi koreys oilasi*

**Koreyslarning an'anaviy milliy kiyimlari** kiyilishiga ko'ra: kundalik; kunduzgi, bayram, marosimiy kabi guruhlarga bo'lingan. Kiyimlardagi ijtimoiy farq uning materialida aks etgan.

An'anaviy milliy erkaklar kiyimi o'ng tomonga bog'lab qo'yiladigan kalta kamzul (*chogori*) va keng ishton (*padi*) dan iborat bo'lgan. Ustki kiyim, odatta, oq rangli matodan (qishda paxta qo'shib) tikilgan. Ishtonlar belga keng va uzun belbog' bilan bog'langan bo'lib, uning to'piqqacha bo'lgan qismida oq matodan paypoq(*posol*) bo'lgan. Erkaklarning milliy kiyimining ajralmas qismi bu boshga kiyiladigan ot yolidan yoki bambukning ingichka plastinidan qora rangda to'qiladigan shlyapa (*kat*) bo'lgan.

Ayollar kiyimlari uzun yoki qisqa yengli kalta koftasi (*chogori*), keng ishton va beldan yuqorisiga uzun bog'ich bilan bog'lanadigan yig'ilgan yubkasi(*chxima*) dan iborat bo'lgan. Bolalar kiyimlari ham xuddi kattalarnikiga o'xshash bo'lgan.

Asrlar davomida koreyslarning kiyimlaridagi sevimli rang oq rang bo'lgan. Shu bois ham adabiyotda Koreyani shoirona tarzda «oq laylaklar» mamlakati deyilgan. Oq rang bugungi kunda ham koreyslarning sevimli ranggi hisoblanadi. Biroq KXDRda ham, Koreya Respublikasida ham oq rangli kiyim kundalik hayotdan chiqib ketgan. Mahalliy aholining asosiy qismi hozirda zamonaviy bichimdagi Yevropa kiyimlarini kiyadi. Bugungi kunda ayollarning an'anaviy kiyimi birmuncha saqlanib qolgan.

**Oila va oilaviy marosimlari.** Koreyslarda qarindoshlik munosobatlari tizimida otalarning ekzogam tizimi, koreyscha *pon* («asos» «ildiz») saqlanib qolgan bo'lib, bu guruhga kiruvchi yaqin qarindoshlar hisoblanib ular orasida nikoh munosbatlari ta'qiqlangan. Har bir oilada oila shajarasiga oid kitob (*chokpo*) mavjud.

Urbanizatsiya jarayonlarida ota-onalar va bolalar hamda qaynota va qaynonadan iborat kichik oilalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Oldinlari ota-onalar, odatda, oilada katta o‘g‘ilni yashash uchun qoldirgan bo‘lsa, hozirda bu tartibga doimo ham amal qilinmaydi. Koreys oilasining o‘ziga xos tomoni yoshi kattalarga, ayniqsa otaga, agar u vafot etsa, katta akaga bo‘lgan hurmatda ko‘rish mumkin. Ota-onalarning eng muhim vazifasi bolalariga yaxshi tarbiya va bilim berish hisobalanadi. Ikkinchisi jahon urushiga cha bo‘lgan davrda koreys oilalariga ham ko‘pfarzdilik xos bo‘lgan bo‘lsa, urushdan keyingi yillardan boshlab oilada bir yoki ikki farzand bo‘lishi an'anaga aylangan.

Oilaviy munosabatlarni mustahkamlashda oilaviy bayramlarning o‘rni katta bo‘lib, ularning orasida bola tug‘ilganiga bir yosh to‘lishi bilan o‘tkaziladigan bayram va 60-yoshlik (*xvangap*) hamda 70-yillik (*koxi*) yubileyalar muhim ahamiyat kasb etgan. Mazzkur oilaviy bayramlarni o‘tkazish ko‘plab yangi innovatsiyalar bilan boyib bormoqda.

Koreyslarning zamonaviy nikoh to‘ylari davlat nikoh to‘ylari saroylarida o‘tkaziladi va unda kelin-kuyov yevropacha kiyimlar kiyadilar. To‘ydan keyin kelin-kuyov to‘y sayohatiga borishadi.

An’anaviy xalq bayramlari quyosh – oy taqvimi asosida o‘tkaziladi. Oy taqvimi asosidagi yangi yil, bahor bayrami (*Xansik*), yoz bayrami (*Tano*), kuz bayrami (*Shusok*) saqlanib qolgan. Barcha taqvimiylar bayramlarda agrar kultlar va ajdodlar e’tiqodi yorqin namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda ham kuzdagisi hosil bayrami – Shusok katta bayram tarzida o‘tkaziladi va bu kun barcha koreyslar yaqinlari davrasida bo‘lib, o‘tgan ajdodlarining qabrlarini ziyorat qiladi.

**Koreyaning jahon sivilizatsiyasiga qo‘shtgan hissasi.** Koreya qadimdan ilm-fan yuksak darajada

rivojlangan mamlakat bo'lgan. VI – VII asrlardayoq astronomiya va meteorologiya kuzatuvlari olib borilgan, murakkab inshootlar qurilgan. 632 – 647-yillarda Sharqiy Osiyoda eng qadimgi rasadxona minorasasi – Shxomsonde barpo etilgan. 718-yilda Koreyada soat kashf qilingan. 682-yilda Sillada «Kuk-xak» davlat oliy bilim yurti ochilgan va 717-yildan tibbiyat, matematika, 794-yildan astronomiya o'qitila boshlagan. XI – XIII asrlarda chinni idishlar va asboblar ishlab chiqarish rivojlangan. Shu davrda koreyslar xitoy ksilografiyasini o'rganib, shu usulda 6 ming jilddan iborat budda qonunini nashrdan chiqardi. 1234–1241-yillarda bosmaxonalarda metall harflar ishlatala boshladi.

XV asr o'rtalaridan amaliy fanlar rivojlandi. Koreya olimlari «Dehqonchilik ilmi» nomli asarda o'sha davr agronomiya bilimlari haqida ma'lumot bergenlar. Yan Son Ji va boshqalar Koryoning tarixiy geografiyasi xaritasini tuzishdi (1451). 1445-yilda tibbiyat ensiklopediyasi yozildi.

Musiqa ijtimoiy hayot va diniy marosimlarda muhim rol o'ynagan. III – IX asrlarda saroyda xor va cholg'u ansamblari konsertlar bergen, musiqiy tomoshalar ko'rsatilgan. VI asrdan komungo, tegim, pxiri, kaya-gim singari torli cholg'u asboblar keng tarqalgan. Qadimda 60 turdag'i cholg'u asbobi bo'lib 45 turi hozirgacha saqlanib qolgan. Son Xyon va boshqalar koreys musiqa ensiklopediyasi – «Musiqa-shunoslik asoslari»ni tuzgan (1493). Imperator saroyi huzurida xonanda va sozandalar, raqqos va raqqosalardan iborat ansamblar bo'lgan. XVI asrning 2-yarmidan boshlab, urushlar va bosqinchiliklar ta'sirida koreys musiqasi tushkunlikka uchragan, faqat xalq qo'shiqlari janri rivojlangan. XIX asrning 2-yarmida musiqali drama janri – chxangik rivojlanib, keyinchalik milliy opera paydo bo'ldi. XX asr boshlarida

Koreyaga Yevropa musiqasi kirib kela boshlagan.

Koreyslarning dunyo madaniyatiga qo'shgan buyuk hissalaridan biri shundaki, ular Guttenberg Germaniyada bosma kitobni yaratishdan 200 yil avval XII – XIII asrlardayoq kitob bosish uchun qo'llaniladigan metal shriftlarni kashf qilishgan. Shuningdek, aynan koreyslar birinchilardan bo'lib X–XIV asrlarda jenshen o'simligini madaniylashtirishgan. Bulardan tashqari dunyoga koreys yakkakurash janggi *taekvondoni* olib kirgan.

Koreys xalqini, aniqrog'i Janubiy Koreyaning hozirgi imijining eng muhim qismi «koreys to'lqini» yoki xallyu, deb nomlanuvchi koreys madaniyatining butun dunyoga yoyilishi hisoblanadi. Eng avvalo, bu xorijda mashhurlikka erishgan «Qish sonatasi», «Saroy javohiri» va shu kabi koreys seriallaridir. Koreys rejissyorlari (Kim Ki Duk, Pon Shjun Xo, Li Shjon Xyan, Shen Shji Yan, Son Xe Son) yetakchi xalqaro kinofestivallarda nufuzli mukofotlarni qo'lga kiritishdi. Koreys estrada qo'shiqchilar esa dunyoga mashhur bo'la boshladi. Jumladan, Sayaning «Gangnam style» (2012-y.) klipi You Tube tarixidagi eng ko'p ko'rilgan klipga aylandi (uni 1 mlrd. dan ortiq kishi tomosha qilgan) va bir necha marta Ginnesning rekordlar kitobiga kirdi.

### 31. 3. Mo'g'uliston va mo'g'ullar

Mo'g'uliston (Mongol Uls) – Osiyoda joylashgan davlat. Maydoni 1565 ming km<sup>2</sup>. Aholisi 2 mln. 647 ming kishi (2010). Ma'muriy jihatdan 18 ta aymoq (viloyat)ga, aymoqlar somon (tuman)larga bo'linadi. Ulan-Bator, Darxan va Yerdenet shaharlari mustaqil ma'muriy birlik bo'lib, bevosita markaziy hokimiyat organlariga bo'ysunadi.



*Morinxureda musiqa chalayotgan mo‘g‘ul musiqachisi* pasayib boruvchi tekislikdir. Iqlimi quruq, keskin kontinental. Qishi sovuq, kam qorli, serquyosh.

Mo‘g‘uliston aholisining 90 foizdan ortig“ini mo‘g‘ullar tashkil qiladi. Mamlakat shimolida buryatlar, shimoli-g‘arbda qozoqlar, tuvalar yashaydi. Rasmiy tili – mongol tili. Dindorlari budda dinining lamaizm yo‘nalishiga e’tiqod qiladi. Shahar aholisi 60 foiz bo‘lib, yirik shaharlari Ulan-Bator, Darxan, Yerdenet shaharlari hisoblanadi.

Mo‘g‘ullar (o‘zlarini mongol deb ataydi) Mo‘g‘ulistonda yashaydigan asosiy xalq bo‘lib, o‘tgan asrning o‘rtasida mo‘g‘ullar yashagan hududning janubiy qismi XXR tarkibiga kiritilib, unga Ichki Mo‘g‘uliston deb nom berilgandan so‘ng, ular Mo‘g‘uliston mo‘g‘ullari va XXR mo‘g‘ullariga bo‘linib ketgan.

«Mo‘g‘ul» etnonimi Chingizzon davrida tarixga kirib kelgan bo‘lib, u tarkibi murakkab bo‘lgan qabilalar ittifoqi nomini anglatgan.

Mo‘g‘ullarning kelib chiqishi masalasida ham turli fikrlar mavjud. Ayrim xitoy manbalarida mo‘g‘ullarning kelib chiqishi turkiy bo‘lib, ularning ilk ajdodlari tatar (tat, dadan)ga borib taqaladi, deb ko‘rsatiladi. Xorijiy olimlarning aksariyati, jumladan, ayrim Yaponiya va Xitoy tadqiqotchilari mo‘g‘ullar hunnlarning avlodi, deb hisoblaydi. Mo‘g‘ul olimlari, jumladan, Suren Badalax (Suri – badalaxa) qadimgi turkiy xalq bo‘lmish «di»larning avlodi, mil. avv. III asrda govchilardan ajrab chiqqan muoge qabilasi mo‘g‘ullarning ilk ajdodidir, deb hisoblaydi. Hozirgi zamon xitoy olimlari ichida mo‘g‘ullar tunguslardan (dungxu – sharqiy xo‘rlar demakdir) kelib chiqqan degan fikr chuqur o‘rnashib bormoqda.

Xitoy manbalariga qaraganda, mo‘g‘ullar ni-lun-mo‘g‘ul (sof mo‘g‘ul) va xamuxe-mo‘g‘ul (omuxta, ya’ni aralashgan mo‘g‘ul) kabi 2 toifaga bo‘linadi. 1-toifaga dastlab 30 qabila kirgan. Bular ichida ko‘k ko‘zliklar ko‘p uchrab turgan. Shingizzonning otasi Yasugay bahodir (Asugay-batur) tobe bo‘lgan avlod ham ko‘k ko‘z bo‘lgan. Shu bois u xitoy manbalarida «lanyan chiyati» (ko‘KKO‘Z chiyat) deb nomlangan. Bular tarkibiga kirgan qabilalarning eng yiriklari tatar (dadan-aluxay, dutaut, alchi va chagan kabi yirik qabilalardan tashkil topgan ittifoq), qiyot (kele), nayman, jaloyir, merkit (meerchiti, vuduyivuti, melichi, meliji) va boshqalar bo‘lgan.

XII asrning 1-choragida tatar va boshqalar Shingizzon boshchiligidagi o‘zlarining g‘arbidagi va janubidagi qo‘shnilarini (kidanlar, qipchoqlar, uyg‘urlar, naymanlar, keraitlar, merkitlar (marqitlar) va tangutlarni) bo‘ysundirib, yirik davlatni barpo etganlar. Mo‘g‘ul elati shu davrda shakllangan. Shu sababli mo‘g‘ul nomi XIII asrdan boshlab Shingizzonga taraf-dor va tobe barcha kabila va elatlarning umumiyligiga aylangan.

XIV asr ko‘chmanchilikka asoslangan mo‘g‘ul sal-tanatining gullagan davri hisoblanadi. Ayni zamonda mo‘g‘ullar xalq sifatida shakllangan. XV asr boshlari-da ma’lum siyosiy voqealarga ko‘ra, mo‘g‘ullarning g‘arbiy qismi (4 katta qabiladan iborat bo‘lgan oyrot-lar, derben oyrot) ajralib chiqib, 1635-yilda o‘z davlati – Jung‘or xonligi (1635 – 1758) ni tashkil etgan va Markaziy Osiyodagi yirik kuchga aylangan. XVI asr o‘rtalarida esa sharqiy mo‘g‘ullar shimoliy (xalx-aliklar) va janubiy (uzumchinlar, ordoslar) kabi qism-larga bo‘linib ketgan.

XVI – XVII asrlardan mo‘g‘ullar lamaizmga e’tiqod qila boshladi. XVII asr boshlarida Mo‘g‘ulistonni manjurlar bosib olgan. Mo‘g‘ullar deyarli 3 asr (1691 – 1911) mobaynida milliy asoratda yashagan-lar. 1921-yilda g‘alaba qilgan Xalq inqilobidan keyin mo‘g‘ullar sotsializm g‘oyasiga berilib o‘z davlatini Mo‘g‘uliston Xalq Respublikasi, deb e’lon qilganlar. 1992-yildan bu davlat Mo‘g‘uliston, deb ataldi.

XXRda yashaydigan mongol elatlari (xochinlar, barinlar, ordoslar, uzumchinlar va boshqalar) o‘z nomlarini saqlab kelmoqda.

**Xo‘jaligi.** Mo‘g‘uliston – agrar-industrial mam-lakat. Yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 34 foiz, qishloq xo‘jaligining ulushi 16 foizni tashkil eta-di.

Mo‘g‘ullar asrlar davomida chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan. Asosan qo‘y, ot, tuya va qisman qoramol boqqanlar. Har bir guruuh aholi ma’lum bir yerda ko‘chib yurgan. Qadimdan erkaklarning sevimi-li mashg‘uloti ovchilik hisoblangan: tulki, bo‘ri, yum-ronqoziq kabi hayvonlarni, ilgari jayron (dzeren)ni ov qilganlar. Hozir jayron ovi man qilingan. Mo‘g‘ullar metall, teri, yog‘och buyumlari yasash, kigiz bosish va to‘qimachilikni bilganlar.



*Milliy kiyimdag  
mo‘g‘ul ayoli*

tivlari) aksiyadorlik kompaniyalariga (salkam 400 ta) aylantirildi. Mamlakatda chorvani xususiylashtirish, asosan, tugallandi. Chorva mollarning 90 foizi xususiylashtirildi. Ilgari dehqonchilik hamda sof zotli va duragay chorva mollari yetishtirish bilan shug‘ullanib kelgan ko‘p davlat xo‘jaliklari o‘rniga ham aksiyadorlik kompaniyalari tashkil etildi.

Mo‘g‘ullar ham keng shim, uzun xalat va teri etik kiyadilar. Qishda po‘stin, malaxay, junli matodan tikilgan va to‘qilgan kiyimlar keng tarqalgan. Ko‘chmanchi chorvador xalqlar (mo‘g‘ullar)ning taomlari, asosan, go‘sht va sut mahsulotlaridan iborat. Yozda ko‘proq sut mahsulotlari, xamir taomlari, qisman

XX asrning 20-yillari-dan boshlab asta-sekin qishloq xo‘jaligining tarmoqlari, jumladan, dehqonchilik vujudga kel-di. Bug‘doy, kartoshka, sabzavot, yem-xashak yetishtirila boshladi. Chorvachilikda qo‘ychilik yetakchi o‘rinda; qoramol, echki, tuya, yilqi, mamlakatning ayrim joylarida qo‘tos, bug‘u, shahar atrofida cho‘chqa va parranda boqiladi. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladi-gan chorva mol jihatidan mo‘g‘ullar dunyoda oldin-gi o‘rinlardan birini egalaydi. 1991 – 1992-yillar sobiq 255 qishloq xo‘jalik birlashmasi (koopera-

sabzavot va baliqdan tayyorlangan mahsulotlar qishga g‘amlanadi, qishda esa ko‘proq go‘sht mahsulotlari, pishloqning har xil turlari, yog‘ va xamir ovqat iste’mol qilinadi. Go‘sht, qovurilgan va xom holatda ham iste’mol qilinavergan. Mo‘g‘ullar va tibetliklar molning qonini ichganlar, ichak-chovog‘idan turli taomlar, qazi, hasip tayyorlaganlar. Sigir, echki, qo‘y sutidan uzoq saqlanadigan mahsulotlar (yog‘, qurt, pishloq, qatiq, suzma) tayyorlaganlar, tuya va qo‘y suti choy bilan ichilgan, yilqi sutidan qimiz, tuya sutidan shubet tayyorlanadi. Sut va qimizdan tashqari quvvati 9° dan 30° gacha bo‘lgan maxsus aroqlar ham tayyorlangan (mo‘g‘ullarda besh xil ichimlik turi: arxi, arz, xorz, sharz, dun mavjud).

Butun Sharqiy Osiyoda xalq og‘zaki ijodi tadrijiy rivojlanish bosqichlaridan o‘tgan: har xil doston va ertaklar, afsona va latifalar, raqs va qo‘shiqlar keng tarqalgan. O‘ziga xos teatr, balet va sirk rivojlangan.



*Ulan-Bator shahridagi Gandantegchinlen  
ibodatxonasi*

Musiqa ham o‘ziga xos bo‘lib, masalan, Xitoyda mu-siqa tarbiyasi davlat ixtiyoridadir. Tasviriy san’at asrlardan asrlarga gurkirab o’sgan, rivojlangan, ayniqsa, rassomlik, gravyura, badiiy to‘qish, haykaltaroshlik qadimdan ma’lum bo‘lib, me’morchilik va diniy in-shootlarda o‘zining yorqin ifodasini topgan. Hali-hanuz dostonlardagi qadimiy qahramonlik obratzlariga juda iliq munosabatda bo‘linadi. Masalan, mo‘g‘ul va turkiy xalqlarning eposida kuylangan Geserxon yoki jasur bahodir Xon-Xulug bilan Oldoy-margan kurashlari va ular mingan ot obratzlari mil. avv. I ming yillikka oid «Hayvon stili»dagi dekorativ bezaklarda aks ettirilgan. Xitoy folklori («Uch podsholik» turku-mi), inszu («Ashma» dostoni) va boshqa xalqlarning ijodida qahramonlik kurashlari muhim o‘rinni egal-laydi. Eng qadimiy antologiya namunalari (xitoylarning «Shitszin» va «Yuefu», yaponlarning «Manyosyu» va «Kokinsyu» to‘plamlari) xalq og‘zaki ijodi yuksak darajaga ko‘tarilganligidan darak beradi. Sharqiy osiyoliklarda xalq poetik ijodi bilan musiqa san’ati uzviy bog‘langan. Hozirgacha keng tarqalgan myao xalqlaridagi boy marosim va sevgi qo‘shiqlarini, mu-habbat lirkasini musiqasiz tasavvur qilish qiyin.

### 31. 4. Yaponiya va yaponlar

Yaponiya (yaponcha Nippon, Nixon) – Sharqiy Osiyoda, Tinch okeandagi orollarda joylashgan davlat. Yaponiya hududida 6,8 mingga yaqin orol bo‘lib, shimoli-sharqdan janubi-g‘arbga qariyb 3,5 ming km ga cho‘zilgan; eng yirik orollari: Kokkaydo, Xonsyu, Sekoku va Kyusyu. Shimoldan Oxota dengizi, sharq va janubi-sharqdan Tinch okeani, g‘arbdan Yapon

va Sharqiy Xitoy dengizlari bilan o'ralgan. Maydoni 377,8 ming km<sup>2</sup>. Aholisi 127 mln. 78 ming kishi (2009). Poytaxti – Tokio shahri bo'lib, bu shahar dunyodagi eng yirik megapolislardan biri hisoblanadi. Mamlakat poytaxtida 13 mln. dan oshiq odam istiqomat qiladi. Yaponiya ma'muriy jihatdan 47 ta prefekturaga bo'linadi.

Yaponiya mo'tadil, subtropik va tropik mintaqalar-da joylashgan. Qirg'oq chizig'ining umumiy uzunligi 30 ming km ga yaqin. Xonsyu orolining janub sohili, Sekoku va Kyusyu orollarining qirg'oqlarida qo'lтиq ko'p; bu yerda murakkab qirg'oq chizig'iga ega bo'lgan Ichki Yapon dengizi joylashgan.

Aholisining 99 foizidan ko'pi yaponlar. Xokkaydo orolida mamlakatning eng qadimgi aholisi – aynlar (50 ming kishi atrofida) saqlanib qolgan. Shuningdek, koreys, xitoy va boshqa xalqlar ham yashaydi. Ras-



*Fudziyama tog'i*



*Tokijo shahridagi Yaponiya parlamenti binosi*

miy til – yapon tili. Asosiy dinlari – sintoizm va bud-dizm; konfutsiylik va daosizm aqidalari katta ta'sirga ega. Xristianlik, islom va hinduizmga e'tiqod qiluv-chilar ham mavjud. Xristianlik XVI asr o'rtalaridan, islom XIX asr oxiridan kirib borgan; xristianlar 1,5 mln. ga yaqin, musulmonlar 100 ming kishi. 1935-yil Tokio va Kobe shaharlarida dastlabki masjidlar qurilgan. 1956-yildan Yaponiya musulmonlar uyushmasi va 1966-yildan Yaponiya islom markazi mavjud. Hozirda mamlakatda 58 ta masjid faoliyat olib boradi.

Aholining 77 foizi shaharlarda yashaydi (2002). Yirik shaharlari: Tokio, Yokogama, Osaka, Nagoya, Sapporo, Kobe, Kioto.

Yaponiya hududida qadimgi odam izlari paleolit davriga oid. Taxminan mil. avv. 8000 – 3000-yillarda neolit davri madaniyati – dzyomon (idishlarga bitilgan ipsimon naqshlarga qarab nomlangan) mavjud bo’lgan. O’sha davr moddiy yodgorliklarini o’rganish Yaponiyaning qadimgi aholisi, asosan, Janubi-Sharqiy Osiyodan kirib borganini ko’rsatadi. Mil. avv. 2 mingyillik mobaynida janubiy mo’g’ul tipidagi qabilalar kelgan. Mil. avv. 1 ming yillik arafasida Yaponiyada asosiy qismini aynlar tashkil etgan etnik aholi tarkib topdi. Mil. avv. V – IV asrlarda dehqonchilik, chorvachilik rivojlangan, metall quollar qo’llanilgan. Milodning boshlarida ijtimoiy tabaqalanish kuchaydi; qulchilik paydo bo’ldi. IV asr o’rtalarida tashkil topgan yirik qabilalar ittifoqi – Yamato asosida ilk Yapon davlati tarkib topdi. V asrdan ieroglif yozuvi, VI asrdan buddizm tarqaldi.

Yapon xalqining etnogenezi haligacha to’liq aniqlanmagan. Yaponlar o’zlarini nixondzin – quyoshli o’lka odamlari, deb atashadi. Antropologik jihatdan mongoloid irqiga mansub. Yaponlarning o’ziga xos etnik xususiyatlari ayrim mayda orollarda va Ryukyu arxipelagida yashovchi aholida saqlanib qolgan. Yaponlar qabila sifatida mil. avv. 1 mingyillik o’rtalarida janubdan Koreya yarim orolidan Yapon orollariga eneolit davri madaniyati (Yayon madaniyati)ni tarqatuvchi katta guruhning ko’chib kelishi natijasida shakllangan.

Yaponlarning eng qadimgi madaniyati neolit davriga oid umumiy «dzemon» nomi bilan ma’lum bo’lib, kelgindi aholisi aynlar, indoneziyalik va qit’adan kelgan koreyslar bilan aralashib murakkab etnik guruhni yuzaga keltirgan. Milodning I asrlarida Yaponiya-

da jamoa-urug‘ tuzumi yemirila borib, sinflar paydo bo‘ladi va VII asrda ilk davlat tashkil topadi. O‘sha vaqtida Yaponiyaga Xitoyning ta’siri kuchli bo‘lgan, yozuvi va madaniy belgilari ko‘chib o‘tgan. Asli yapon va koreys xalqlarining mustaqil millat sifatida shakllanishi VII – XII asrlarga to‘g‘ri keladi. Yapon elati Osiyoning qadimgi sivilizatsiyalari (Xitoy, Koreya, Hindiston) ta’sirida rivojlangan.

**Xo‘jaligi.** Yaponiya – iqtisodiy qudrati bo‘yicha jahonda AQShdan keyingi o‘rinda turadigan yuksak darajada rivojlangan industrial-agrar mamlakat. Sanoat ishlab chiqarishning umumiy hajmi bo‘yicha jahonda oldingi o‘rinlardan birini egallaydi. Ulkan korxonalar bilan birga mayda korxonalar ham mavjud (ayniqsa, yengil va oziq-ovqat sanoatida). Yaponiya iqtisodiyoti chetdan keltiriladigan xomashyo va yoqilg‘iga asoslangan. Yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushi 38 foiz, qishloq, o‘rmon xo‘jaligi va baliq ovlashniki 2 foiz, xizmat ko‘rsatish tarmog‘iniki 60 foizni tashkil etadi. Yalpi ichki mahsuloti 4,3 trillion AQSh dollariga teng (2003).

Yaponiya aholisini yoshiga qarab tahlil qilganda dunyo bo‘yicha eng ko‘p sonli keksa yoshlilar yashashini kuzatish mumki. Chunonchi mamlakatda so‘nggi ma’lumotlarga ko‘ra, 65 yoshdan yuqori bo‘lganlar mamlakat aholisining qariyb 24 foizini, 15-65 yoshdagilar 63 foizni va 14 yoshgacha bo‘lganlar 13 foizni tashkil qiladi.

Qishloq xo‘jaligida hosildorlik bo‘yicha dunyo-da oldingi o‘rinlardan birida bo‘lib, u yuqori daraja-da mexanizatsiyalashgan va avtomatlashtirilgan. Iqtisodiy faol aholining 4,2 foizi qishloq xo‘jaligida band. Hududining 12,9 foiz yoki 4,8 mln. gektarıda dehqonchilik qilinadi. Dehqonchilikda asosiy ekin – sholi (2002-y. 11 mln. tonna sholi yetishtiril-



*Yaponiyadagi sintoizm ibodatxonasi*

gan). Shuningdek, kartoshka, sabzavot, oz miqdorda bug'doy va dukkakli don ekinlari ekiladi. Mevachilik, bog'dorchilik, chorborg' xo'jaligi rivojlangan. Chorvachilikda qoramol, cho'chqa, parranda boqiladi; pil-lachilik va baliqchilik rivojlangan. Yaponiyada 3000 dan ortiq baliq ovlash portlari bo'lib, dunyo bo'yicha ovlanadigan baliq va dengiz jonivorlarining 15 foizi shu portlarga to'g'ri keladi.

**Moddiy madaniyati.** Qadimda yaponlarning turarjoylari yarim yerto'lalar bo'lgan hamda uning tomi yog'och va qamish bilan yopilgan. Milodning boshlari-da yog'och sinchli uylar qurila boshlagan. VI asrda buddizm tarqalishi munosabati bilan xitoy va koreys me'morchiligi uslubida monastir, pagoda, ibodatxona va saroylar bunyod etilgan (Nara shahridagi Xoryudzi monastiri, VII asr Kito shahri yaqinidagi Byodoi saroyi, XI asr). VIII asrda Xitoy shaharsozligi uslubida Xeydzyokyo (hozirgi Nara) va Xeyan (hozirgi Kito) shaharlariga asos solindi, XIV – XVI asrlarda landschaft me'morchiligi, xitoycha bog'-parklar bunyod

etish san'ati, qal'a va saroy devorlariga rasm chizish rivojlandi. XVI asrdan shahar mudofaa inshootlari xandaq va g'isht devorlar bilan o'raldi. Shu davrda hozirgacha saqlanib qolgan an'anaviy yapon turarjoyi shakllandı. XVI asrdan Edo (hoz. Tokio) shahrida qurilish avj oldi. XIX asr oxiridan shaharsozlik rivojlandi, sanoat korxonaları qurish ko'paydi, qurilishda g'isht, keyinchalik temir-beton va metall ishlatila boshlandi. Yapon me'morlari (Tatsuno Kingo, Katayama Otokuma) binokorlikda Yevropa uslubidan foydalandilar yoki an'anaviy yapon uysozligi shakllarini G'arbiy Yevropa me'morchiligi shakllari bilan uyg'unlashtirdilar. XX asrning 20-yilari oxiri Le Korbyuze ta'sirida funksionalizm uslubi yoyila boshladı. Ikkinci jahon urushi yillari (1939 – 1945) Yaponiya shahrlari vayron bo'ldi; 50-yillardan qurilish keng ko'lamda avj



*Yaponiya poytaxti – Tokiyo shahri*

oldi. Milliy me'morchilik shakllarini zamonaviy konstruksiyalar bilan uyg'unlashtirish natijasida yapon me'morchiligi jahonga mashhur bo'ldi (Xirosimadagi Tinchlik memorial parki, 1949 – 1956; Okayama shahridagi Kurasiki shahar zali, 1960; Kofudagi Yamanasi binosi, 1966; hammasining me'mori Tange Kendzo; Tokio shahridagi Metropoliten festival xoll, 1960 – 1961, me'mor Mayokava Kunio; Tokioning Sindzyukurnidagi maydon ansambli va transport – yo'lovchilar tuguni, 1960 – 1967, me'mor Sakakura Jundzo; Kioto shahridagi Xalqaro konferensiylar markazi saroyi, 1966 – 1970-yillar boshi, me'mor Satio Otani). 18-yozgi olimpiada o'yinlari (1964) va «EKSPO – 70» ko'rgazmasining o'tkazilishi munosabati bilan yirik shaharlar, jumladan, Tokio va Osaka markazlari rekonstruksiya qilindi, Tokioda ikki olimpiada majmuasi (Yoyogi, me'mor Tange Kendzo; Komadzava, me'morlar Murata Masasiko va Ashixara I.), Osakada bosh pavilon ko'rgazmasi (me'mor Tange Kendzo) qurildi. 1960-yillar oxirida yuksak seysmik

hududligiga qaramay, osmono'par binolar bunyod etildi (Tokio, Osaka va boshqa shaharlarida). Yaponiyada milliy me'morchilik an'analarining rivojlanishi K. Maekava, Yo. Taniguti, K. Tange, K. Kurokava va boshqa mashhur me'morlar faoliyati bilan bog'liq.

Yaponiya shaharlari zamonaviy shaklda qurilsa-da, ammo zilzilaga bardosh beradigan sinch uylar shahar va qishloqlarda ko'p. An'anaviy uylarning poli, odatda, yerdan ko'tarilgan



*Milliy kiyimdag  
yapon bolalari*



*Yapon oilasi*

ustunlarga qoqiladi. Ichki tuzilishi bambukli ko'chma devorlardan qurilgan bo'lib, zarur vaqtda kengaytirilgan (ya'ni devorlari har tomon-ga suriladi) xonalari har xil rasmlar bilan bezatiladi. Mebel deyarli yo'q, idishlar taxmonlarga joylanadi, uyning bir qismini qog'oz bezaklar, yog'och o'ymakorligi bezaydi. Yevropa madaniyatining ta'siri kuchli bo'lsa-da, yap-

onlar milliy an'analarga qat'iy amal qilib kelmoqdalari.

**Kiyim-kechaklari.** Yaponlarning kiyimlari ham xo'jalik-madaniy xususiyatlariga qarab belgilanadi. Masalan, otga minishga qulay bo'lgan oddiy shimni ko'chmanchi chorvachi xalqlar kashf etgan va keyinchalik butun o'troq aholiga tarqalgan. Sharqiy Osiyo ko'chmanchilarining kiyimlari – chakmon va po'stin, malaxay va baland teri yoki kigiz etik ham qo'shni o'troq aholiga o'tgan. Issiq iqlimli hududda yashovchi xalq erkaklarida etakcha belbog', ayollarida yubka bo'lgan. Ammo hozirgi barcha elat va xalqlar milliy kiyimlarini saqlab qolganlar.

Yapon erkak va ayollarining asosiy kiyimi uzun, keng yengli, belbog'li xalat (kimono)dan iborat. Ular ko'pincha boshyalang yuradilar, ba'zan dalada somon shlyapa, oyog'iga yog'och tagcharmli poyabzal (geta) yoki sandal kiyadilar. Butun Sharqiy Osiyoda hozirgi



*Sushi – yapon milliy taomi*

yevropacha kiyimlar keng tarqalgan. Milliy kiyimlar, asosan, qishloqlarda, to'y marosimlari va bayramlarda ko'proq kiyiladi. Ammo eng taraqqiyashgan, industrial mamlakat hisoblangan Yaponiyada milliy kiyim ancha mustahkam saqlanib kelmoqda.

**Taomlari.** Yapon taomining asosini guruch tashkil qiladi. Guruchni ko'proq hech nima qo'shmay (go'xan), tuzsiz qaynatib iste'mol qiladilar. Har xil ugra oshlar (bug'doy unidan – udon, qora bug'doy xamiridan – soba va hokazo) keng iste'molda bo'lib, u syusyoku, ya'ni «asosiy taom» (xitoylardagi chjushi kabi), deb ataladi. Unga turli qo'shimcha taomlar (fukus-yoku) beriladi (ayniqsa, o'tkir loviya souslari turp bilan aralashtirib). Baliq va boshqa dengiz hayvonlari (krab, dengiz tipratikoni, molyuska, kalmar, langust, trepanga, sakkizoyoq va hokazo)ni pishirib yeydilar. Mol, qo'y, cho'chqa, parranda va it go'shtidan turli qovurma taomlar tayyorlanadi. Ovqatga har xil ziravorlar, to'g'ralgan achchiq turp, sarimsoq, xantal,

zanjabil va boshqa o'simliklar qo'shiladi. Yaponlar, asosan, ko'k choy ichadilar, qora (qizil) choy faqat yevropaliklarning ta'sirida tarqalgan. XX asr o'rta-larigacha mol go'shti va sut mahsulotlarini iste'mol qilish gunoh hisoblangan.



*Marosim kiyimidagi  
yapon qizchasi*

Yaponiyadagi diniy vaziyat o'ziga xos bo'lib, aholining faqatgina 30 foizi o'zlarini qaysidir bir din bilan bog'laydilar. Mahalliy aholining ko'pchilik qismi ma'lum bir vaziyatlarda ikki yoki uch din bilan bog'liq marosimlarni bajarishadi. Chunki mavjud marosimlarni bajarmaslik jamoatchilikda millatga va ajdodlar xotirasi-ga hurmatsizlik tarzi-da baholanadi. *Sintoiz* («xudoga yo'l») milliy din bo'lib, unga ibodat

80 ming ibodatxonalarda bajariladi va ko'p hollarda ularning har birini o'zlarining ilohlari, e'tiqod obyekti, o'z bayramlari, marosimlari va mifologiyasi mavjud.

Zamonaviy yaponlar farzand tug'ilganining 1 yoki 30-kunini va konfirmatsiya (15-noyabrd - ushbu yilda 3, 5 yoki 7 yoshga to'lganlar) sintoizm ibodatxonalarida bayram tarzda nishonlashadi. Nikohlar ham ibodatxonalarda bo'ladi. Lekin keyingi vaqtarda protestant ruhoniy ishtirokida(nafaqat cherkovlarda, balki mehmonxonalarning marosim zallarida) o'tka-zish keng rasm bo'lmoqda.

Yapon oilasida erkaklar juda katta hurmatga sazavor bo'lib, u oila boshlig'i, etakchisi "Kachou" asosiga qurilgan. Oilaning davomiyligi katta o'g'il bilan bog'liq bo'lib, ayrim hollarda katta o'g'il oilani yetarli darajada ta'minlay olmasa yoki nufuzli oliy o'quv yurtiga kira olmasa, buni o'zi uchun engkatta fojea, deb hisoblaydi. Shu bois hozirgi kunga qadar yaponlar orasida dengizchilar, harbiylar, rassomlar, san'atkorlar, oshpazlar, sake ichimligi tayyorlovchi oilalar dinastiyalari davom etib kelmoqda. Oldinlari, ayniqsa, qishloqlarda *dodzoku* – kelib chiqishi bir aj-dodga borib taqaluvchi urug'-aymoq yoki patronimik jamoalar ko'plab bo'lgan. XX asrda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish urug'-aymoq jamoalarining oldingi rolining pasayishiga va unutilishiga olib keldi.

Yaponiyada asosiy bayram bu yangi yil bo'lib, bu bayram yangi yil kirib keladigan kun avvalidagi tayyorgarliklar, yangi yil bezaklarini tayyorlash, vaqtinchalikka uyda ibodat mehrobini tayyorlash, yangi yil kirib kelgandan keyingi marosimni o'tkazish va yakunida «tondoyaki» – maxsus yangi yilni kutib olib foydalanilgan bezaklarni ibodatxonadagi katta gulxanda yoqish bilan yakunlanadi. Avvallari yangi yil fevral oyining o'rtasida, ya'ni oy taqvimi bo'yicha bir-inchi oyning dastlabki kunida nishonlanadi. Hozir esa boshqa bayramlar kabi yangi yil yangi vaqtga, ya'ni melodiy yil hisobiga ko'ra 1-yanvarda bayram qilinadi. Aynan yangi yil kirib kelishi bilan deyarli barcha yaponlar sintoizm dini ibodatxonalariga borishadi. Ko'plab boshqa taqvimiylar bayramlar orasida kuzgi tengkunlikda bayram qilinadigan *o-xigan* – avf etish bayrami; iyul oxirida(ayrim joylarda avgust o'rtalari-da) o'tkaziladigan *o-bon* – ajdodlar ruhini marhamat qilish kuni; 3-mart – qizlar kuni; 5-may – o'g'il bolalar kuni; 13-dekabr – imperator tug'ilgan kuni bayram qilinadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, 1920-yillarda Yaponiyaga borib qolgan Volgabo'yи tatarlari orasida o'zbeklar ham bo'lgan. Ular Tokio shahrida masjid qurilishi va islom dinining yoyilishida o'z hissalarini qo'shishgan.

Sharqiy Osiyo xalqlarining madaniyatiga beqiyos ta'sir o'tkazgan dinlardan biri buddizmdir. U avval Xitoya, keyin Yaponiya va Koreyaga milodning bir-inchi asrlaridayoq tarqalgan. Yangi sharoitga tez moslashadigan buddizm dini mahalliy vaziyatga qarab o'zgarib, yangi, turli mazhablarni yaratgan. Barcha kelgindi dinlar, shu jumladan, buddizm ham, mahalliy diniy tasavvurlar bilan chatishib o'ziga xos sinkretik diniy e'tiqodlarni yuzaga keltirgan. Masalan, xitoy xalq tasavvurlarida buddizm e'tiqodi qadimiy konfutsiylik – axloq-etika ta'limotining belgilari va ko'p xudolik – daosizm g'oyalari bilan aralashib ketgan. Yaponiyada mahalliy zaminda yaratilgan sin-toizm dini bilan buddizm ta'limoti qo'shilib o'ziga xos diniy tasavvurlarni paydo qilgan. Janubi-G'arbiy Xitoyda mahalliy qabilaviy dinlar ham saqlangan. Koreyslarda ham diniy e'tiqodlar va ibodatlar turli ibtidoiy tasavvurlar bilan aralashib ketgan. Bu yerda qadimgi tabiatga sig'inish va animistik tasavvurlar shomonizm belgilari bilan chatishib ketgan. Koreya-ga IV – VI asrlarda kirib kelgan buddizm X asrda davlat diniga aylanadi. XIV asrga kelib konfutsiylik davlat dini deb e'lon qilinadi. XVI asrlarga kelib bud-dizmning lamaizm mazhabi eski dinlarni siqib chiqara boshlaydi. Sharqiy Osiyo xalqlarining taqdirida diniy e'tiqodlar muhim rol o'ynamagan.

### **Seminar mashg'ulotlari rejasi:**

1. G'arbiy Osiyo xalqlarining etnografiyasi.
2. Markaziy Osiyo xalqlari madaniyati.
3. Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlari.
4. Sharqiy Osiyo xalqlari etnologiyasi.

### **Bilimlarni mustahkamlash uchun savollar:**

1. Osiyo qit'asi boshqa qit'alardan nimasi bilan farqlanadi?
2. Osiyo sivilizatsiyasi nimasi bilan ma'lum va mashhur?
3. Koreys, xitoy va yapon madaniyatlarining o'ziga xosligi va o'xshash jihatlari haqida ma'lumot bering?
4. Osiyodagi zamonaviy etnomadaniy jarayonlar boshqa qit'alardagidan nimasi bilan farq qiladi?

### **Adabiyotlar:**

1. *Doniyorov A., Bo'riyev O., Ashirov A.* Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. – Т., 2011.
2. Индонезия, Малайзия, Филиппин. – М., 1982.
3. Историко-географический атлас Сибири. – М-Л., 1966.
4. Малые народы Индокитая. – М., 1982.
5. *Xan V. S. Korea tarixi.* – Т., 2013.
6. *Шпажников Г. А.* Религии стран Юго-Восточной Азии. – М., 1980.
7. Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. – М., 1963.
8. Этнические процессы в странах Южной Азии. – М., 1976.
9. *Bhagwat S. B.* Foundation of geology. – Global Vision Publishing Ho, 2009. – Т. 1.
10. World Geography. – Rex Bookstore, Inc., 2007.